

Kocatepe İslami İlimler Dergisi
Journal of Kocatepe Islamic Sciences

e-ISSN: 2757-8399

Cilt/Volume: 4 Sayı/Issue: 1 (Haziran/June 2021): 41-60

**Kur'ân-ı Kerîm'de 'Zamîru'sh-Şe'n ve'l-Kıssa' Üslûbu ve
Meâllere Yansıması**

*The Usage of the Pronouns of ash-Shān and al-Qiṣṣa in the Qur'ān
and Their Equivalents in Turkish Translations of the Qur'an*

Servet Demirbaş

Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Dr., University of Ankara Yıldırım Beyazıt Faculty of Islamic Sciences
Department of Basic Islamic Studies
Ankara, Turkey
sdemirbas@ybu.edu.tr
orcid.org/0000-0001-6415-2140

Makale Bilgisi/Article Information

Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 6.03.2021

Kabul Tarihi/Accepted: 23.04.2021

Yayın Tarihi/Pub Date: 30.06.2021

<https://doi.org/10.52637/kiid.892096>

Atf/Cite as

Demirbaş, Servet. "Kur'ân-ı Kerîm'de 'Zamîru'sh-Şe'n ve'l-Kıssa' Üslûbu ve Meâllere Yansıması". *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 4/1 (Haziran 2021), 41-60.

Demirbaş, Servet. "The Usage of the Pronouns of ash-Shān and al-Qiṣṣa in the Qur'ān and Their Equivalents in Turkish Translations of the Qur'an". *Journal of Kocatepe Islamic Sciences* 4/1 (June 2021), 41-60.

İntihal/Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Published by

Afyon Kocatepe University, Afyonkarahisar, 03100, Turkey.

kiid@aku.edu.tr

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/kiid>

Bu eser [Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) ile lisanslanmıştır.

Kur'ân-ı Kerîm'de 'Zamîru's-Şe'n ve'l-Kıssa' Üslûbu ve Meâllere Yansıması

Öz

Bu çalışmada Arap dilinde ve belagatinde çok önemli işlevleri olan zamir-i şe'n ve zamir-i kıssanın Kur'ân-ı Kerîm'de nasıl kullanıldığı ve manasının Türkçe meâllere ne şekilde aktarıldığı farklı meâllerden karşılaştırmalı olarak incelenecektir. Bu konunun gramer ve belâgat yönleriyle araştırılması ve meâllerdeki yansımalarının izinin sürülmesi, Kur'ân-ı Kerîm'in edebî üslûbunu anlamaya katkı sunacağı gibi meâllerin mahiyetini kavramaya da yardımcı olacaktır. Zamirler bütün dillerin en önemli unsurlarından biridir. Her dilde olduğu gibi Arap dilinde de zamirlerin işlevi çok yönlüdür. Özellikle gâib zamirlerinin kullanımı ve bunların mercî'ini tespit etmek büyük önem arz etmektedir. Dil bilimcilerin "zamîru's-şe'n ve'l-kıssa" diye isim verdikleri zamir türü de gâib zamiri olduğu halde gerek kullanım gerekse ifade ettiği anlam açısından diğer gâib zamirlerinden farklılık göstermektedir. Birinci şahıs/mütekellim ve ikinci şahıs/muhatap zamirlerinin kullanımı ve taşıdıkları manalar çok fazla karışıklığa sebep olmadan bilindiği için bu iki tür zamirin kullanımında herhangi bir tartışma söz konusu değildir. Üçüncü şahıs/gâib zamirlerinin kullanımı ve mercî'lerinin tespiti bazı durumlarda problemlili olduğu için müfessirler arasında zahîrî ihtilaflara sebep olmuştur. Bu itibarla gâib zamirlerinin hangi isme râcî' olduğunu bilmek, Kur'ân-ı Kerîm'i hem Arapça nazımından hem de Türkçe meâllerinden anlamaya yardımcı olacaktır. Gâib zamirleri kategorisinde yer alan zamir-i şe'n ve zamir-i kıssa diğer gâib zamirlerinden çok farklı bir konuma sahiptir. Genel olarak gâib zamirleri kendilerinden önce geçen lafız ya da manaya dönerken, zamir-i şe'n ve kıssa kendisinden önce geçen herhangi bir isme ya da manaya dönmeksizin anlamı kapalı olarak cümlenin başında yer alır. Zamirden kastedilen manayı anlayamayan muhatap, zamir-i şe'n ve kıssadan sonra söylenecek cümleyi merak ve iştiaqla beklemeye başlar. Böylece bütün dikkatler anlatılmak istenen konu üzerine yoğunlaştırılır. Dil bilimciler bu durumu "iphamdan sonra îzah" nüktesi olarak açıklamışlardır. Bu üslûpta anlatılmak istenen konu önce zamir-i şe'n ve kıssayla kapalı olarak söylenip muhatabın dikkati çekildikten sonra, asıl söylenmek istenen şey zamirden sonra gelen cümleyle açıklanır. Zamir-i şe'n ve kıssa sıradan olaylardan ziyade dikkat çekici, uyarıcı, önemli ve büyük hadiselerde kullanılır. Kur'ân-ı Kerîm'de zamir-i şe'n ve kıssanın yer aldığı ayetler daha çok muhatapları uyarma, sakındırma, bir şeye teşvik etme, yanlış inançtan vazgeçirme, tehdit ve nasihat etme, dikkat çekme gibi anlamları ihtiva etmektedir. Bu zamirler kendilerine yüklenen manaları ifade ederken daha çok manayı kuvvetlendiren tekit edatları ile geldikleri görülür.

Kur'ân-ı Kerîm Arapça olarak indirilmiş olsa da onun hidayeti bütün insanlığa şamildir. Arapça dışında başka dillerle konuşan insanların da Kur'ân-ı Kerîm'i okuyarak onun dünya ve ahiret mutluluğuna sevk eden ilahi hikmetlerini öğrenmeye hakları vardır. Bu da ancak Kur'ân-ı Kerîm'in başka dillere çevirisiyle mümkündür. Meâl ve çeviri faaliyetleri yürütülürken Kur'ân-ı Kerîm'in ihtiva ettiği bu edebî üslûbu Türkçe'nin dil imkanları dâhilinde meâllere yansıtmak, Arapça bilmeyenlerin meâller vasıtasıyla Kur'ân-ı Kerîm'in ihtiva ettiği manaları anlamalarına yardımcı olacaktır. Meâl çalışması yapanların zamir-i şe'n ve zamir-i kıssa üslûbunu bütün yönleriyle hem gramer hem de belâgat açısından bilmeleri ve meâllere yansıtılmaları Kur'ân-ı Kerîm'in îcâz ve îcâzını anlamaya katkı sunacaktır. Bu çalışmada seçtiğimiz bazı meâllerde, içinde zamir-i şe'n ve zamir-i kıssa bulunan sınırlı sayıdaki ayetlerin çevirilerine baktığımız zaman çeviri yapanların genellikle bu zamir türünün ifade ettiği manaları meâllere yansıtmada başarılı olduklarını, bazı çevirmenlerin de bu konuda dikkatli olmadıkları görülmüştür. Muhatapların dikkatlerini çekmeye ve uyarıya yönelik kullanılan zamir-i şe'n ve kıssa üslubuna meâllerde hakkının verilmesi önemlidir. Bu manaların meâllere tam olarak yansıtılmaması önemli problemler arasında yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Tefsir, Meâl, Arap Dili, Zamir, Zamir-i şe'n ve kıssa, Üslûp.

The Usage of the Pronouns of *ash-Shān* and *al-Qiṣṣa* in the Qur'ān and Their Equivalents in Turkish Translations of the Qur'ān

Abstract

This paper deals with how the pronouns of *ash-shān* and *al-qiṣṣa* (a singular third person pronoun that comes before a sentence), which have a very important function in Arabic language and rhetoric, is used in the Qur'ān and how their meanings are transferred to Turkish translations; it also offers some proposals by comparing different Turkish translations of the Qur'ān. Studying this issue, which is one of the striking styles of the Arabic language, and tracing it in the translations will contribute to the understanding of the literary style of the Qur'ān as well as to understand the nature of the translation. Pronouns have an important place in Arabic as in all languages and they also have a versatile function. Especially the usage of the pronouns of *ghāib* and defining their reference are important in terms of grammar and rhetoric. This type of pronoun that linguists call *pronoun of ash-shān and al-qiṣṣa* is also considered as the *pronoun of ghāib*, but it differs from other pronouns in terms of both usage and meaning. Although the usage and meanings of first-person and second-person pronouns are well known, the usage of third person (*ghāib*) pronouns and identification of their references are problematic in some cases. This situation has caused disputes among the writers of the commentary on the Qur'ān. As such, identification of *ghāib pronouns* will help us to understand the Holy Qur'ān, both in Arabic text and Turkish translations. The *pronouns of ash-shān and al-qiṣṣa*, which are in the category of *ghāib pronouns*, have much more different position than other *ghāib pronouns* in terms of both their usage and the meanings they express. In general, *ghāib pronouns* refer to a word or meaning that precedes them, while *pronouns of ash-shān and al-qiṣṣa* do not refer to any name or meaning that comes before them, and they take place at the beginning of the sentence with hidden meaning. The second person (*al-mukhatab*), who cannot understand the meaning meant by this pronoun, begins to wait with curiosity and enthusiasm for the sentence to be said after this pronoun. Thus, all attention is focused on the subject to be told. Linguists have explained this situation with the term "explanation after ambiguity". In this context, this pronoun is mentioned before the point that is desired to be emphasized, the attention of the interlocutor is drawn, and then the original sentence is expressed. As it can be understood, this pronoun is used to denote striking, cautionary, important and major events rather than ordinary events. The verses in which this pronoun is included in the Qur'ān contain meanings such as warning people, encouraging something, discouraging false beliefs, threatening or counseling, drawing attention. While these pronouns express the meanings assigned to them, it is seen that they come with the prepositions that reinforce the meaning more.

Even though the Holy Qur'ān was revealed in Arabic, its guidance is inclusive to all humanity. It is possible for people who speak languages other than Arabic to read the Qur'ān and learn its divine wisdom that lead to happiness in the world and the hereafter. This is only possible with the translation of the Holy Qur'ān into other languages. Reflecting this literary style included in the Qur'ān to Turkish translations of the Qur'ān will help those who don't know Arabic to understand the meanings contained in the Qur'ān. Knowing the *pronouns of ash-shān and al-qiṣṣa* in terms of grammar and rhetoric in all aspects and reflecting them on the translations will contribute to the understanding of the Qur'ān's message and its inimitability (*i'jāz*). When we look at some of the translations of the Qur'ān, we see that translators of the Qur'ān are generally successful in reflecting the meanings expressed by this pronoun type, on the other hand, some interpreters are not careful enough in this regard. However, it is important to consider these pronouns, which have a special purpose and are used to attract the attention of the readers. One of the problems of translations is that these meanings are not fully reflected in the text.

Keywords: Qur'ān, Tafsîr, Qur'ān translations, Arabic Language, Pronoun, Pronouns of al-Shān and al-Qiṣṣa, Style.

GİRİŞ

Dilin en önemli unsurlarından biri, zamirlerin varlığı ve kullanımınıdır. En basit haliyle “cümle içerisinde zahir ismin (şahısların ve kavramların) yerinde kullanılan kelime” olarak tanımlanan zamirler tekrarları en aza indirirler. Zamirler, “kelamda asıl olan ihtisardır” kuralından hareketle cümleleri kısaltmak ve daha derli toplu ifade etmek için vaz’ edilmişlerdir.¹ Cümlede zahir isimlerin yerine zamirlerin getirilmesi, gramer ve belâgat açısından konuşana, yazana, okuyana ve dinleyene çok yönlü kolaylık sağlamaktadır.

Arap dilinde çok etkili ve yaygın kullanılan zamirler, Kur’ân-ı Kerîm’de bütün kullanım üsluplarıyla karşımıza çıkmaktadır.² Zamirlerin kullanımı, hangi isimlerin yerine geldikleri, özellikle üçüncü şahıs gâib zamirlerin merci’lerini/göstergelerini tespit etmek ayetlerdeki murad-ı ilahiyi keşif çabalarında önem arz etmektedir. Tefsir külliyyatını incelediğimizde yorum farklarının ve bir takım zahiri ihtilafların, zamirlerin merci’lerini tespit etmekten kaynaklandığı görülür. Kur’ân-ı Kerîm’de de zamirlerin kullanımında maksat, kelimeler ve cümleler arasındaki bağlantıları güçlendirerek anlam kargaşasının önüne geçip az lafızla çok anlam ifade etmektir. Zamirlerin bütün yönleriyle bilinmesi Kur’ân-ı Kerîm’i anlamının önemli unsurlarından biri olduğu için Süyûtî (ö. 911/1505) *el-İtkân*’da “Müfessirin Muhtaç Olduğu Önemli Kurallar” başlığı altında ilk olarak zamirlerin merci’lerinin bilinmesini ele almıştır.³

Arap dilinde zamirlerle ilgili araştırmalar gramer çalışmalarının başladığı tarihten itibaren farklı yönleriyle ele alınmıştır. Sibeveyhi Amr b. Osmân b. Kanber (öl. 180/796) Arap dili gramerine dair yazdığı *el-Kitâb* isimli eserinde zamirleri etraflıca incelemiştir.⁴ Ebû’l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred (öl. 286/900) *el-Kâmil*’de, Ebû Ali el-Fârisî (öl. 377/987) *el-Îzâh*’da zamir konularını incelemiştir. Dil çalışmalarının daha çok muhtasar teliflerle sürdürüldüğü hicrî 7. asırdan itibaren zamir konuları daha detaylı incelenmiştir. İbnü’l-Hâcib (öl. 646/1249) *Kâfiye*’de, İbn Hişâm (öl. 761/1360) *Mugni’l-lebîb*, *Şüzûrû’z-zehab* ve *Katrû’n-nedâ*’da zamirleri gramer yönüyle incelerken, Abdülkâhir el-Cürcânî (öl. 471/1078) *Delâilü’l-i’câz*’da⁵ Ebû Ya’kûb Yûsuf es-Sekkâkî (öl. 626/1229) *Miftâhu’l-ulûm*’da⁶ Celâlüddîn el-Hatîb el-Kazvînî (öl. 739/1338) *Telhîsu’l-miftâh*’da⁷ zamirlerin edebî yönlerine değinmişlerdir.

Ulümü’l-Kur’ân açısından bakıldığında Zerkeşî (öl. 794/1392) *el-Burhân*’da⁸ Süyûtî *el-İtkân*’da zamir çeşitleri ve merci’leri hakkında ayetler üzerinden uygulamalı olarak önemli bilgilere yer vermişlerdir.⁹ Çağdaş dönemde özellikle Kur’ân-ı Kerîm’deki zamirleri konu edinen çok farklı bağımsız çalışmaların¹⁰ yanı sıra tez¹¹ ve makale¹² boyutunda çeşitli

¹ Nüreddîn Abdurrahmân el-Câmî, *Molla Câmî, (el-Fevâidü’z-ziyâiyye)*, (İstanbul: Salah Bilici Kitabevi, ts.) 236; Celâlüddîn Abdurrahmân es-Süyûtî, *el-İtkân fi ‘ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Ahmed b. Ali (Kahire: Dâru’l-Hadîs, 2006), 2/580.

² Akşit Eyüp, “Kur’an-ı Kerim’in Bazı Ayetlerinde Zamir Gelmesi Gereken Yerde İsmi Getirilmesi ve Bunun Nedenleri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* /48 (Aralık 2018): 43.

³ Celâlüddîn Abdurrahmân es-Süyûtî, *el-İtkân fi ‘ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Ahmed b. Ali (Kahire: Dâru’l-Hadîs, 2006), 2/580.

⁴ Ebû Bişr Sibeveyhi Amr b. Osmân b. Kanber, *el-Kitâb (Kitâbu Sibeveyh)*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetü’l-Hânci, 1408/1988), 2/350-395.

⁵ Abdülkâhir el-Cürcânî, *Delâilü’l-i’câz*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir (Kahire: Mektebetü’l-Hânci, 1984), 164-166.

⁶ Ebû Ya’kûb Yûsuf es-Sekkâkî, *Miftâhu’l-ulûm*, (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2000), 293-295.

⁷ Celâlüddîn Ebu’l-Meâlî Muhammed el-Hatîb el-Kazvînî, *Telhîsu’l-miftâh*, (İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, ts), 24-32-40.

⁸ Ebû Abdillâh Bedruddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdullâh *ez-Zerkeşî, el-Burhân fi ‘ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Ebû’l-Fadl İbrahim (Kahire: Mektebetü Dâri’t-Turâs, ts), 2/483-502.

⁹ Süyûtî, *el-İtkân*, thk. Ahmed b. Ali, 2/580-588.

¹⁰ Kur’an-ı Kerim’deki zamir üslubunu farklı yönleriyle ele alan çalışmalardan bazıları şunlardır: Ezher Üniversitesi hocalarından Muhammed Abdülhâlık’ın *Dirâsât li üslûbi’l-Kur’an* isimli yedi ciltlik eserinde Kur’an’da zamirlerin nasıl kullanıldığını çok geniş bir şekilde ele almıştır. Kahire, Dâru’l-Hadîs, 1972; Alî Mahmûd en-Nâbî, *Damîru’l-gâib fi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Kahire, 1997; Muhammed Hasaneyn Sabre, *Merciu’d-damîr*

çalışmalar da yapılmıştır. Bu çalışmalar içerik olarak daha çok üçüncü şahıs/gâib zamirlerinin mercîleriyle ilgili olup zamir-i şe'n ve zamir-i kıssaya da satır aralarında yer vermişlerdir. Konusu sadece zamir-i şe'n ve zamir-i kıssa olan çalışmalar da vardır. Bunlardan biri Hüseyin el-Esved'in *Zamîru's-Şe'n fi'l-lügati'l-arabiyye* başlığını taşıyan çalışmasıdır.¹³ Diğer bir çalışma Ammâr Ni'met ez-Ziyâdî'nin *Zamîru's-Şe'n fi'l-Kur'âni'l-Kerîm-dirâse nahviyye belâgiyye-* isimli makalesidir. Yazar bu çalışmasında zamir-i şe'nin Arap dilindeki kullanımını farklı tefsirlerden yaptığı nakillerle ayetler üzerinde uygulamalı olarak göstermiştir.¹⁴

Çalışmamızın konusu ve kapsamı Kur'an-ı Kerim'de birçok ayette farklı nükteler için gelen zamir-i şe'n ve kıssanın kullanım üslûbu ve anlam özelliklerinin Türkçe meâllerdeki yansımaları olduğu için diğer çalışmalardan ayrılmaktadır. Bu çalışmada öncelikle zamirin tanımını yapıp zamir-i şe'n ve zamir-i kıssayı gramer ve belâgat yönüyle araştıracağız. İkinci olarak farklı meâllerden yapacağımız seçkilerle karşılaştırmalı olarak bu zamirin meâllere yansımalarını ele alacağız. Arap dilinin önemli üsluplarından biri olan bu konunun araştırılması ve meâllerde incelenmesi, Kur'an-ı Kerim'i Arapça nazmindan anlamaya yardımcı olacağı gibi meâl okuyanlara da ışık tutacaktır.

1. ZAMİRİN TANIMI

Bir konu hakkında etraflıca bilgi sahibi olmak için öncelikle o konunun temel kavramlarını hem sözlük hem de terim anlamlarıyla bilmek gerekir. الضمير *al-zamîr* kelimesi mastarından sıfat-ı müşebbehe kalıbında isimdir. Sözlükte, hayvanın semizken zayıflaması ve bedeninin küçülmesi, bir şeyi gizlemek, insanın içinde sakladığı bilgi ve sır,¹⁵ kalp, gönül, vicdan ve hafızada gizli manaları ifade etmektedir.¹⁶ Zamir, ıstılâh olarak da şöyle tanımlanmıştır: "Mütakellim/birinci şahıs, muhatap/ikinci şahıs ve zikri lafız, mana ya da

fi'l-Kur'âni'l-Kerîm, Kâhire, 2001; İsmail Aydın, *Kur'an Mühkemleri Olarak Zamirler: Anlama Etkisi Bakımından Zamirlerin Mercii Sorunu*, Tıbyan Yayıncılık, İzmir, 2012.

¹¹ Gerek Türkiye'de gerekse diğer ülkelerde Kur'an-ı Kerim'deki zamirler yüksek lisans ve doktora düzeyinde çalışmalara konu olmuştur. Bu çalışmalardan bir kısmı şunlardır: Abdurrahmân Azîz Mustafa el-Esedî, *ed-Damîru'l-Mubhem fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. (Doktora Tezi, Musul Üniversitesi, 2002/1423); Abdülhakîm b. Abdullah b. Abdurrahmân el-Kâsım, *'Avdu'd-damîr ve eseruhû fi't-tefsîr*, (Doktora Tezi Melik Suud Üniversitesi, 1430; Abdullâh Râcîhî Muhammed, *Avdu'd-damîr ve eseruhû fi tevcihi'l-me'ânî fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Yüksek Lisans Tezi, Aden Üniversitesi, 2008/1429); Âtîf Abdülmecîd Ebû Câce, *Dâmîru'l-gâib fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Yüksek Lisans Tezi, Âlü'l-beyt Üniversitesi, Mefrik); İffet Banu Küçükefe, *Arap Dilinde Zamirler*, (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002); Esra Tunçer, *Arap Dili ve Edebiyatında Zamirler*, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006); Fatih, Tiyek, *Zamirlerin Mercii ile İlgili İhtilafların Tefsire Etkisi*, (Yüksek Lisans Tezi, Kahraman Maraş Sütcü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008).

¹² Tâhâ Hüseyin, "Kur'an-ı Kerim'de Üçüncü Şahıs Zamirinin İşâret Zamiri Olarak Kullanılışı", çev. Mehmed Hatiboğlu, (*Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/1, 1960, 149-163; eş-Şeyh Muhammed el-Hıdır Huseyn, "Hakîkatü Zamîri'l-Gâib fi'l-Kur'âni'l-Kerîm", *el-Hidâyetu'l-İslâmiyye*, 1/2, 1347; Selahattin Yılmaz, "Kur'an-ı Kerim'deki Bazı Zamirlerin Mercileriyle İlgili Önemli Kurallar", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V/1, 2001, 111-123; Burhan Sümertaş, "Gâib Zamirinin Mercii Sorununa Müfessirlerin Yaklaşımları: Bakara 146. Âyet Örneği" *Turkish Studies* 9/2 2014, 1389-1398; Ramazan Meşe, "Gaib Zamirinin Mercii Ve Tespitinin Meallere Yansımaları el-Bakara 36. Ayet Örneği-" *bilimname XXX*, 2016/1, 461-492; Kutbettin Ekinci, "Kur'an'da Mercileri Metinde Geçmeyen Zamirler" *Şirnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/16, 2017/1, 134-147; Eyüp Akşit, "Kur'an-ı Kerim'in Bazı Ayetlerinde Zamir Gelmesi Gereken Yerde İsim Getirilmesi ve Bunun Nedenleri" *DEUİFD XLVIII/2018*, 43-76; Elif Yavuz, "Kur'an-ı Kerim'de Zamir Yerine İsim Kullanımı" *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6/81, Kasım 2018, 564-580; Fatih Tiyek, "Kur'an'da Zamirin Mercii Tespitteki Bağlamsal Sorun" *bilimname XXVII*, 2014/2, 141-157.

¹³ Hüseyin el-Esved, "Zamîru's-Şe'n fi'l-lügati'l-arabiyye", *Nüşa*, 14/38, 2014/1, 99-131.

¹⁴ Ammâr Ni'met ez-Ziyâdî, "Zamîru's-Şe'n fi'l-Kur'âni'l-Kerîm -dirâse nahviyye belâgiyye-" *Mecelletü Câmîati Kerbelâ el-İlmîyye*, 4/3, 2006, 237-275.

¹⁵ Ebu'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. el-Ensârî b. Manzûr, "الضمير", *Lisânu'l-Arab*, (Beyrut: Dâru Sâdir, ts.), 4/492; Muhammed b. Yakûb el-Firuzâbâdî, "ضمير", *el-Kâmûsu'l-Muhîd*, (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2008), 981.

¹⁶ Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed er-Rağîb, el-İsfahânî, "ضمير" *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2010), 390.

*hüküm olarak önceden geçen gâib/üçüncü şahıs için vaz' edilen isimlerdir.*¹⁷ Kendisinden bahsetmesi yönünden birinci şahsın, sözün muhatabı olması yönünden ikinci şahısların ve kelam esnasında genellikle ismi önceden geçen üçüncü şahısların açık isimlerinin gizlenerek onların yerine getirilen lafızlardır.

Zamirler açık isimlerin yerinde gelerek o isimleri gizli hale getirdikleri için Basralılar *ez-zamîr* الضمير ve *el-muzmar* المضمّر ismini vermeyi tercih etmişlerdir.¹⁸ Kûfeliler ise *el-kinâye* الكناية ve *el-meknî* المكنى ismini vermişlerdir.¹⁹ Çünkü kinaye, “İster lafız olsun ister mana olsun bir şeyi, manaya delaleti açık olmayan bir lafızla söylemektir.”²⁰ Müfessirlerden Taberî (öl. 310/922) *Câmi'u'l-beyân*'da zamir için hem kinaye hem de muzmer ismini kullanmıştır.²¹ Zemahşerî (öl. 538/1144), İbn Atiyye (öl. 541/1147), Kurtubî (öl. 671/1273), Âlûsî (öl. 1270/1854) ve daha birçok müfessir tefsirlerinde “ez-zamîr ve el-muzmer” isimlendirmesini kullanırken, Begavî (öl. 516/1122), İbnü'l-Cevzî (öl. 597/1201) ve Seâlibî (öl. 875/1471) gibi müfessirler de daha çok “el-kinâye ve el-meknî” isimlendirmesini kullanmışlardır.²²

1.1. Zamirlerin Mercî'i/Göndergesi

Arap dili gramerinde *mercî'*, zamirin işaret ettiği sarîh isim demektir. Zamiri tefsir eden bu *mercî'* olmadan zamirler müphemlikten kurtulamazlar. İkili diyaloglarda mütekellim/birinci şahıs ve muhatap/ikinci şahıs zorunlu olarak bilindiği için bunların *mercî'*leri herhangi bir karineye ihtiyaç olmadan bilinir. Gâib/üçüncü şahıs zamirleri ikili konuşmaların dışında kaldığı için kendileriyle kimin ya da neyin kastedildiği ancak önceden geçen bir *mercî'* ya da haricî karineyle bilinir.²³ Bu itibarla gâib zamirleri için kendilerinden önce geçen bir *mercî'*e ihtiyaç vardır. Gâib zamirlerinin *mercî'*leri hem cins hem de sayı açısından zamirlerle uyumlu olmak durumundadır. *ونادى نوح إبنه "Nuh oğluna seslendi."*²⁴ ayetinde (ء) gâib zamiri olup hem lafız hem de rütbe/konum olarak kendisinden önce geçen Hz. Nûh'a râcî'dir.²⁵ *وإذ ابتلى إبراهيم ربه "Rabbi İbrahim'i sınamıştı."*²⁶ Bu ayette gâib zamiri olan (ء) lafız olarak tekaddüm eden ancak rütbe ve konum olarak zamirden sonra bulunan (إبراهيم) ismine râcî' olmuştur. *فأوحى فى نفسه خيفة موسى "Musa içinde bir korku hissetti."*²⁷ ayetinde gâib zamiri olan (ء), lafız olarak kendisinden sonra gelen, ancak rütbe ve konum olarak zamirden önce fâillik makamında bulunan (موسى) ismine râcî' olmuştur.²⁸

Gâib zamirinin *mercî'*i bazı durumlarda kendinden önce lafız olarak değil mana olarak geçer. *اغدولوا هو أقرب للتقوى "Adaletli olun. O (adalet) takvalı olmaya daha yakındır."*²⁹ Bu ayette

¹⁷ Ebû Amr Cemâluddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus b. Hâcib, *Kâfiye*, (İstanbul: Fazilet Neşriyat, 2011), 52; Abdurrahmân el-Camî, (*Molla Câmi*) *el-Fevâidü'd-diyâiyye*, 231.

¹⁸ Celalüddîn Abdurrahman es-Süyûtî, *Hem'ul-hevâmi' fi şerhi Cem'il-Cevâmi'*, thk. Ahmed Şemsuddîn (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 1/190.

¹⁹ Cemalüddîn Ebû Muhammed Abdullah b. Yusuf b. Hişâm en-Nahvî, *Şerhu Şuzûri'z-zeheb fi ma'rifeti kelâmî'l-Arab*, thk. Muhammed Ebû Fadl Aşûr (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2001), 74; Ebû Hayyân el-Endülüsî, *İrtişâfu'd-darab min lisâni'l-arab*, thk. Receb Osman Muhammed (Kahire: Mektebetü'l-Hânci, 1998), 1/911.

²⁰ Ebû'l-Hasen es-Seyyid eş-Şerîf Ali b. Muhammed b. Ali el-Cürçânî, *et-Ta'rifât*, (Beirut: Mektebetü Lübnân, 1985), 239.

²¹ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'an*, (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 1/522.

²² Abdulhakîm b. Abdullah b. Abdurrahmân el-Kâsım, *'Avdu'd-damîr ve eseruhû fi't-tefsîr*, (Doktora Tezi, Melik Suud Üniversitesi, Suudi Arabistan, 1430), 29-30.

²³ Muhammed Es'ad en-Nâdirî, *Nahvu'l-lügati'l-Arabiyye*, (Beirut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1997), 214.

²⁴ Hûd, 11/42.

²⁵ Süyûtî, *el-İtkân*, 2/580.

²⁶ el-Bakara, 2/124.

²⁷ Tâhâ, 20/67.

²⁸ Süyûtî, *el-İtkân*, 2/580.

²⁹ el-Mâide, 6/8.

gâib zamiri olan (هو) nin merci'i mana olarak geçmiştir. Bu mana (اعدلوا) fiilinden anlaşılan (العدالة) mastarıdır.³⁰ اَنَا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ “Biz onu (Kur'ân) kadir gecesinde indirdik”³¹ ayetinde gâib zamirinin merci'i kendisinden önce lafız olarak geçmemiştir. Bu gibi durumlarda zamirin merci'ini tespit edebilmek için kelamın iç ve dış bağlamından yararlanır. Bu ayette (انزل) fiilinden hareketle fiil ile mef'ûl arasında bir ilişki kurularak ya da zihninde önceden var olan bilgilere dayanılarak zamirin merci'inin ayette açıkça yer almayan (Kur'ân) olduğu zorunlu olarak tespit edilmiş olur.³² Gâib zamirinin merci'i kendisinden önce lafız ya da mana olarak geçmezse, bu durumda hükmen geçmiş olur. Mercî'in hükmî tekaddümü, zamirin hem lafız hem de rütbe olarak kendisinden sonra gelen şeye dönmesidir. Bu hususta Şârih Radî (öl. 688/1289) şunları söylüyor:

“Gâib zamirini açıklayan merci' her ne kadar lafız ya da mana olarak zamirden önce gelmemiş olsa bile, gâib zamirlerin vaz' edilmesine nazaran bu merci' hükmen önceden geçmiş gibidir. Çünkü gâib zamirlerinin marife olması kendiliklerinden değil, önceden geçen ve zamiri açıklayan merci' itibarıyla. Hükmen de olsa bir merci'in önceden geçmemesi zamiri müphem ve nekre kılar. Zamirlerin nekre olması da onların vaz'ının hilafına bir durumdur. Asıl olan zamiri tefsir eden merci'in zamirden önce geçmesi iken, bu durumda söz konusu merci'in zamirden sonraya bırakılması, iphamdan sonra îzah nüktesine ve sonra gelen merci'in ifade ettiği mananın büyüklüğüne ve önemine işaret etmektedir.”³³

Merci'leri kendilerinden önce geçmeyen gâib zamirlerinin kullanımında esas maksat belâgat yönüdür. Haber verilecek konu önemli ve büyük bir hadise olması durumunda, mütekellim cümleden önce merci'i olmayan gâib zamiri getirir. Muhatap bu zamirden bir mana anlayamayınca zamiri takip edecek cümleyi ya da kelimeyi dikkatle ve merakla beklemeye başlar. Zamirden sonra maksadı açıklayan cümle ya da müfret isim söylenince, anlatılmak istenen şey muhataba ulaştırılmış olur. Gâib zamirinin bu şekilde kullanımında farklı yollar vardır.

1. Medih ve zem (övgü ve yergi) fiillerinin kullanım yollarından biri, fâilin müphem zamir olarak getirilmesidir. Bu müphem zamir devamında gelen nekre isimle açıklığa kavuşturulur. بِئْسَ لِلظَّالِمِينَ بَدَلًا “zalimler adına ne kadar kötü bir tercihtir.”³⁴ ayetinde zem fiili olan (بئس) nin fâili gizli (هو) zamiridir. Önceden geçen merci'i olmadığı için anlamca kapalıdır. Bu anlam kapallığı kendisinden sonra gelen (بدلاً) ile açıklanmıştır.³⁵

2. edatının dâhil olduğu mecrûr zamirinin de merci'i önceden geçmediği için anlamca müphemdir. Bu zamir kendisinden sonra gelen nekre bir isimle açıklanır. Zamirin merci'i de kendisinden sonra gelen nekre isim olur. رَبُّهُ رَبُّهُ رَجُلًا “Ne kadar az adama (rastladım).” örneğinde zamir anlam açısından müphem ve kapalı olup, kendisinden sonra gelen (رجلاً) nekre ismiyle açıklanmıştır.³⁶

3. Zamir-i şe'n ve zamir-i kıssa olarak isimlendirilen gâib zamirlerinin merci'leri de bir takım belâgat nükteler için kendilerinden sonra gelen cümledir. Çalışmamızın esas konusu zamir-i şe'n ve zamir-i kıssa olduğu için bu zamirler hakkında gereken açıklamaları bundan sonraki başlıklarda incelenecektir.

³⁰ Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşeri, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmidi't-tenzîl*, (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 2006/1427), 1/471; Suyûtî, *el-İtkân*, 2/580; Radyüddîn Muhammed b. el-Hasen, *Şerhu'r-Radî li Kâfiyeti İbni'l-Hâcib*, thk, Yahya Beşîr Mısıri (Suudi Arabistan: Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1417/1996), 2/116.

³¹ el-Kadr, 97/1.

³² Suyûtî, *el-İtkân*, 2/580.

³³ Radyüddîn, *Şerhu'r-Radî*, 2/117.

³⁴ el-Kehf, 18/50.

³⁵ İbn Hişâm, *Şerhu şuzûri'z-zeheb*, 134.

³⁶ Abdurrahmân el-Câmî, *Molla Câmi, (el-Fevâidü'z-ziyâtiyye)*, 390.

2. ZAMİR-İ ŞE'N VE ZAMİR-İ KISSA

Zamîru's-şe'n ve'l-kıssa terki bindeki الشَّان kelimesi “iş, uğraş, durum ve büyük hadise” gibi manalara gelmektedir.³⁷ Râğıb el-İsfahânî (ö. 502/1108) الشَّان kelimesini, “üzerinde ittifak edilen en elverişli durum, iş ve hal” olarak açıkladıktan sonra, bu kelimenin ancak büyük hadiselerde kullanılabileceğini söylemiştir.³⁸ كَلَّ يَوْمَ هُوَ فِي شَأْنٍ “O her gün önemli bir iştedir.”³⁹ ayetinde شَأْن kelimesi önemli bir iş ve durum anlamında kullanılmıştır. لِكُلِّ امْرَأَةٍ مِنْهُمْ يَوْمَئِذٍ شَأْنٌ يُغْنِيهِ “Onlardan herkesin o gün kendine yetecek önemli bir işi (uğraşı) vardır.”⁴⁰ ayetindeki شَأْن “önemli iş ve uğraş” anlamında kullanılırken فَإِذَا اسْتَأْذَنُوكَ لِبَعْضِ شَأْنِهِمْ فَأُذِنُ لِمَنْ شِئْتَ “Bazı önemli ihtiyaçları için senden izin istediklerinde, onlardan dilediğine izin ver.”⁴¹ ayetinde ise “önemli ihtiyaç” anlamında kullanılmıştır.⁴² الْقِصَّة kelimesi ise “bir şeyin izini takip etmek, önemli bir şeyi haber vermek, hikaye etmek” gibi anlamlara gelir.⁴³ Bu durumda zamir-i kıssa önemli haberlerin öncesinde gelen gâib zamiri demektir.

Zamir-i şe'n ve kıssa şöyle tanımlanmıştır: *Cümleden önce gelen, kendisinden sonraki cümleyle tefsir edilen gâib zamiridir. Müzekker olursa “zamîru's-şe'n”, müennes olursa “zamîru'l-kıssa” diye isimlendirilir.*⁴⁴ Süyûtî'nin tanımı da şöyledir: *Sözü dinleyen muhatap, mütekellimin söylediği sözü önemli ve büyük bir haber olarak değerlendirebilmesi için haber cümlesinin başında gelen anlamı kapalı gâib zamiridir.*⁴⁵ İlk tanım, zamir-i şe'n ve kıssanın gramer yönünü öne çıkarırken, ikincisi daha çok belâgat tarafını öncelmiştir.

Tanımlardan hareketle zamir-i şe'n ve kıssa hakkında şunları söyleyebiliriz: Bu zamir, cümleden önce gelir, daima müfret ve gâibdir, mana açısından kapalıdır, kendisiyle önce maksat gizlenir, muhatapların dikkati çekildikten sonra esas ifade edilmek istenen mana zamirden sonra gelen cümleyle ifade edilir. Böylelikle haber verilen hususun sıradan bir iş olmadığı, aksine çok mühim ve büyük bir hadise olduğu vurgulanır. Bu itibarla Şârih Radî, zamir-i şe'n ve kıssadan sonra gelen müfessir cümlenin manasının “umûr-u izâm” yani büyük bir hadise ve iş olmasının gerekliliği üzerinde durmuştur.⁴⁶ Bu zamir türü anlamı vurgulu bir şekilde ifade ettiği gibi kendisinden sonra söylenecek söze de dikkat çeker.⁴⁷

Nahivciler bu zamirin ismi konusunda ittifak edememişleridir. Basralı dil bilimciler zamirden sonra gelen cümledeki müsned ve müsned-i ileyhin müzekker olması durumunda *zamir-i şe'n* ismini verirken, müennes olması durumunda da *zamir-i kıssa* ismini vermişlerdir. Bu isimlendirmede maksat sadece cinsiyet uyumuna riayet etmektir. Yoksa zamir, الشَّان ya da القِصَّة isimlerine raci' değildir.⁴⁸ يا موسى إِنَّهُ أَنَا اللَّهُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ “Ey Musa, Şu gerçeğe dikkat et! Ben mutlak galip ve hakîm olan Allah'ım.”⁴⁹ Bu ayette gâib zamirinden sonra gelen cümlede fâil müzekker olduğu için zamir-i şe'ndir. فَإِذَا هِيَ شَاخِصَةٌ أَبْصَارَ الَّذِينَ كَفَرُوا “Gerçek şu ki,

³⁷ İbn Manzûr, “شأن”. *Lisânü'l-Arab*, 13/23.

³⁸ Rağıb, el-İsfahânî, “شأن” *el-Müfredât*, 357.

³⁹ er-Rahmân, 55/29.

⁴⁰ Abese, 80/37.

⁴¹ en-Nûr, 24/62.

⁴² İbrâhîm Mustafâ vd., “شأن” *el-Mu'cemü'l-vasît*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1406/1986), 471.

⁴³ Rağıb, el-İsfahânî, “قصص” *el-Müfredât*, 522-523; İbrâhîm Mustafâ vd., “قصص” *el-Mu'cemü'l-vasît*, 739.

⁴⁴ Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer el-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ilmi'l-arabiyye*, thk. Fahr Salih Kadâre (Amman: Dâru Ammâr, 1425/2004), 132; İbnü'l-Hâcib, *Kâfiye*, 57.

⁴⁵ Süyûtî, *Hemu'l-hevâmi*, 1/232.

⁴⁶ Radyüüddîn, *Şerhu'r-Radî*, 2/121.

⁴⁷ M. Mücahit Asutay, *Kavram Atlası Arapça I*, ed. Bülent Akot (Ankara: Gazi Kitabevi, 2020), 87.

⁴⁸ Abdurrahmân el-Câmî, *Molla Câmî (el-Fevâidü'z-züyâiyye)*, 232.

⁴⁹ en-Neml, 27/9.

(kıyamet yaklaşınca) birden inkar edenlerin gözleri donup kalır.”⁵⁰ ayetinde zamirden sonra gelen müfessir cümledeki müsned-i ileyh müennes olduğu için zamir-i kissadır.

Kûfeli dil bilimciler bu zamire *zamîru'l-mechûl* ismini vermişlerdir. Çünkü kıyas gâib zamirinin merci'inin kendisinden önce geçmiş olmasıdır. Cümlenin başında gelen bu gâib zamirden önce herhangi bir merci' geçmediği için anlamca bir bilinmezlik söz konusudur. Bu bilinmezlik ancak kendisinden sonra gelen cümlenin açıklamasıyla ortadan kalkmış olur.⁵¹ Şârih Radî, Ferrâ'nın (öl. 207/822) söz konusu zamire *el-İmâd* ismini verdiğini bildirmiştir.⁵² Zerkeşî, ise bu zamire *zamîru'l-beyân* ismini vermiştir.⁵³ Bunlardan en yaygın olanı Basrahlının kullandığı isimlendirmedir.

2.1. Zamir-i Şe'n ve Zamir-i Kissanın Gramer Özellikleri

Araplar zamir-i şe'n ve kissanın kullanımını genellikle *بعد الايضاح* yani *sözü bilinçli olarak önce anlamca kapalı ifade edip muhatapların dikkatini çektikten sonra çok önemli ve büyük bir hadisenin açıklanması* nüktesi için kullanmışlardır. Bu zamir hem nahiv hem de belâgat ilmi açısından diğer gâib zamirlerinden farklı olarak kıyasa muhalif gelmiştir.⁵⁴ Biz burada zamir-i şe'n ve kissanın farklı kullanım özelliklerini nahiv ilmi açısından teferruata girmeden maddeler halinde açıklayacağız.

1. Arap dilinde gâib zamirleri hem lafız hem de rütbe/konum olarak ya da sadece rütbe olarak kendinden önce geçen isimlere râcî iken, zamir-i şe'n ve kissa “iphandan sonra îzah” nüktelerini gerçekleştirebilmek için kendisinden sonra gelen cümleye raci' olur. Zamir-i şe'n ve kissadan sonra îzah için gelen müfessir, sadece cümle olur. Bu cümle hiçbir surette zamirden önce gelemez. Bazı Kûfeli dil bilimciler zamir-i şe'nden sonra gelen müfessirin müfret isim olabileceğine cevaz vermiş olsalar da cumhur alimler bunu uygun görmemişlerdir.⁵⁵ *إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظالمون* “Durum şu ki, zalimler iflah olmayacaklar.”⁵⁶ ayetinde zamir-i şe'n anlam açısından kapalı olup, kendisinden sonra gelen fiil cümlesiyle açıklanmıştır.⁵⁷

2. Diğer gâib zamirlerinden sonra (atıf, bedel ve tekit) gibi tâbî'ler getirilebilir. *أَكْرَمْتُهُ وَاحِدًا* *Ona* ve *Ahmed'e ikram ettim. أَكْرَمْتُهُ أَحْمَدًا* *Ona; Ahmed'e ikram ettim. أَحْمَدُ أَكْرَمْتَنِي هُوَ نَفْسُهُ* *Ahmet bizzat kendisi bana ikram etti.* Bu cümlelerden birincisinde gâib zamirden sonra ma'tûf, ikicisinde bedel, üçüncüsünde de tekit gelmiştir.⁵⁸ Fakat zamir-i şe'n ve kissadan sonra bu gibi tâbî'ler getirilemez. Çünkü mütekellim cümlenin başında getirdiği zamir-i şe'ni mümkün olduğu kadar anlamca kapalı kılarak muhataplarını zamirden sonra gelecek cümleye yönlendirmeye çalışmaktadır. Şayet zamirden sonra söz konusu tâbî'leri getirilirse zamirdeki müphemlik zayıflayacağından elde edilmek istenen maksat tam olarak gerçekleşemez.⁵⁹

3. Zamir-i şe'n ve kissayı açıklayan cümledeki “müsned-i ileyh” yani özne tesniye de olsa cemi' de olsa zamir-i şe'n ve kissa müfret olur. Sayı açısından merci'ne uyumluluk göstermez. Sadece cinsiyet uyumu gösterir. Oysaki diğer gâib zamirleri kendi merci'leriyle hem cins hem de sayı açısından uyumlu olmak zorundadır. *إِنَّهُ أَخَوَاكَ صَالِحَانِ* *Durum şu ki, iki kardeşin iyi insanlardır. إِنَّهُ إِخْوَتُكَ صَالِحُونَ* *Gerçek şu ki, senin kardeşlerin iyi kimselerdir.* Görüldüğü gibi

⁵⁰ el-Enbiyâ, 21/97.

⁵¹ Radyüddîn, *Şerhu'r-Radî*, 2/122.

⁵² Radyüddîn, *Şerhu'r-Radî*, 2/123.

⁵³ Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/211.

⁵⁴ Kazvîni, *Telhîsü'l-miftâh*, 40

⁵⁵ Radyüddîn, *Şerhu'r-Radî*, 2/178-179.

⁵⁶ el-En'âm, 6/135.

⁵⁷ Muhammed b. Muhammed el-İmadî Ebüssuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kur'ân-i'l-Kerîm*, (Kahire: Dâru'l-Mushaf, ts.), 3/188.

⁵⁸ Abdurrahmân el-Câmî, *Molla Câmî (el-Fevâidü'z-zâyâiyye)*, 215-223-227.

⁵⁹ Radyüddîn, *Şerhu'r-Radî*, 2/ 180-181.

müfessir cümlelerdeki müsned-i ileyh birincisinde tesniye, ikincisinde cemi' olduğu halde zamiri şe'n müfret olarak gelmiştir. Çünkü burada zamir-i şe'ni tefsir eden, cümlenin içeriği olup cümlenin bir parçası olan tesniye ve cemi' değildir.⁶⁰ *"Fakat gerçek şu: Allah benim rabbimdir. Ben Rabbime hiçbir şeyi ortak koşmam."*⁶¹ Zemahşerî'nin beyanlarına göre bu ayetteki (هو) zamir-i şe'ndir. Devamındaki müfessir cümledeki müsned-i ileyh müzekker olduğundan zamir de müzekker gelmiştir.⁶² *"فإنها لا تعمى الابصار ولكن تعمى القلوب"*⁶³ Bu ayette zamiri açıklayan cümledeki fâil müennes olduğu için zamir-i kıssa da müennes olarak gelmiştir.⁶⁴

4. Zamir-i şe'n ve kıssa cümle içerisinde i'rab olarak ya mahallen merfu' ya da mansûb olarak gelirken, diğer gâib zamirleri mahallen merfu', mansûb ve mecrûr olarak gelirler. Zamir-i şe'n ve kıssanın merfu' olması ya mübtada olduğu için ya da nevâsîh fiillerden (كان/كاد) ve kardeşlerinin ismi olduğu içindir. *"Gerçek şu ki, (kıyamet yaklaşınca) birden inkar edenlerin gözleri donup kalır."*⁶⁵ Bu ayette zamir-i kıssa mübtada olmakla mahallî i'rabı merfu'dur.⁶⁶ *"Ben öldüğümde gerçek şu ki, insanlar iki sınıf olurlar: Bir kısmı benimle alay ederken bir kısmı da yaptığım iyiliklerle beni över."* Arap şairlerinden es-Selûlî'ye (ö. ?) ait bu şiirde zamir-i şe'n (كان) fiilinde müstetir ve merfu' (هو) dir.⁶⁷

Zamir-i şe'n ve zamir-i kıssa (أَنْ/إِنَّ) edatlarından sonra geldiği zaman mahallen nasb olur. *"Gerçek şu ki, kim Rabbine suçlu olarak gelirse, şüphesiz onun için cehennem vardır."*⁶⁸ Bu ayette (أَنْ) deki zamir-i şe'n (إِنَّ) edatının ismi olmakla mahallen nasbdır.⁶⁹ *"Gerçeğin şu olduğunu hala bilmediler mi: Kim Allah ve Resulüne karşı gelirse şüphesiz onun için cehennem vardır."*⁷⁰ Bu ayette (أَنْ) de şe'n zamiri (أَنْ) nin ismi olmakla mahallî olarak nasbdır.⁷¹

2.2. Zamir-i Şe'n ve Zamir-i Kıssanın Belâgat Özellikleri

Zamir-i şe'n ve kıssa üslûbu cahiliye dönemi edebiyatının ve Kur'ân-ı Kerîm'in en dikkat çeken üslûplarından biridir. Bu üslûbun izlerine çağdaş dönem Arap edebiyatında da rastlamak mümkündür. Bu zamir türüyle elde edilen anlam zenginliğini ve muhataplar üzerinde oluşturduğu etkiyi başka hiçbir zamirle elde etme imkanı yoktur. Bu üslûp özellikle söylenen sözün muktezây-ı hale uygun olmasına farklı katkılar sunduğu için önemli bir konuma sahiptir.

Araplar büyük, önemli, uyarıcı, dikkat çekici ve yerine göre tehdit ve benzeri içerikli bir sözü muhataplarına söyleyecekleri zaman doğrudan söylemezler. Adeta törenselsel bir edayla haber verecekleri cümlenin başına öncelikle herhangi bir mercî'i olmayan üçüncü

⁶⁰ Hüseyin el-Esved, "Zamîru's-şe'n fi'l-lügati'l-arabiyye", (Nüsha, 14/38, 2014/1), 107.

⁶¹ el-Kehf, 18/38.

⁶² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/531.

⁶³ el-Hac, 22/46.

⁶⁴ Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1413/1997), 8/231; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/124;

⁶⁵ el-Enbiyâ, 21/97.

⁶⁶ Ebû Zekeriyya Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Me'ani'l-Kur'ân*, (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1403/1983), 2/212.

⁶⁷ Abdurrahmân el-Câmî, *Molla Câmi (el-Fevâidü'z-ziyâiyye)*, 371.

⁶⁸ Tâhâ, 20/74.

⁶⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 8/78.

⁷⁰ et-Tevbe, 9/63.

⁷¹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 6/92.

sabrederse şüphesiz Allah iyilik yapanların ecrini zayı etmez.”⁷⁸ أَنَّهُ مَنْ عَمِلَ مِنْكُمْ سُوءًا بِجَهَالَةٍ ثُمَّ تَابَ مِنْ بَعْدِهِ وَأَصْلَحَ فَأَنَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ “Durum şu ki, sizden her kim bir kötülük yapar sonra tövbe eder durumunu düzeltirse, şüphesiz O, (Allah) çok bağışlayan ve merhamet edendir.”⁷⁹ Bu ayetlerde ve benzeri yerlerde zamir-i şe’n pekiştirme edatı olan (أَنَّ) ile birlikte tekit için gelmiştir. Böylelikle devamındaki müfessir cümlelerin ne kadar önemli olduğuna işaret etmiştir.⁸⁰

2.3. Zamir-i Şe’n ve Zamir-i Kissanın Kullanımı

Müfessirlerin yaklaşım tarzına göre bazı ihtilaflar olsa da Kur’ân-ı Kerîm’de doksan kadar ayette zamir-i şe’n ve kıssa üslûbu kullanılmıştır. Söz konusu ayetlere bakıldığı zaman bunların hepsinin ana konularının “iphamdan sonra îzah” nüktesine bağlı olarak muhatapı engelleme, tehdit etme, nasihatte bulunma ve benzeri maksatlar olduğu görülür.⁸¹ Kur’ân-ı Kerîm’de zamir-i şe’n ve kıssanın sözdizimi açısından nasıl kullanıldığını birkaç maddede özetlemek mümkündür.

1. Zamir-i şe’n ve kıssa her hangi bir edatla kayıtlı maksızın cümlelerin başında yalın olarak gelir. قل هو الله احد “De ki, gerçek şu! Allah (ortağı olmayan) tekdir.”⁸² Elmalı, bu ayetin tefsirinde (هو) zamirinin mercî’inin İhlas suresinde geçmediğini, ancak surenin nüzulüne nazaran Allah Teâlâ’ya râcî’ olabileceğini söylemiştir. Bununla birlikte, İhlâs suresinin bağımsız bir sure olmasına nazaran belâgat itibarıyla zamir-i şe’n olmasının daha uygun olacağını şu ifadeleriyle ortaya koymuştur:

“Malumdur ki zamir-i şe’n söylenecek olan bir cümlelerin ehemmiyetini iş’âr için mübhem olarak evvelinde getirilip şe’ne ircâ’ edilerek emr-ü şan: Söylenecek gayet mühim söz, hakikat şudur, manasına önündeki cümleyle beyan edilir. Bu suretle (mübteda konumunda olan zamir-i şe’nin) haberi “الله احد” cümlesi olur.”⁸³

2. Zamir-i şe’n ve kıssa (إذا المفاجئة) ize’l-müfâce-e ile beraber gelir. Arap dilinde müface-e için olan “إذا” beklenmedik bir anda önemli bir olayla karşılaşınca kullanılır. Hadisenin büyüklüğüne ve önemine, bazen de tehlikeli olduğuna delalet eder.⁸⁴ Zamir-i şe’n de kendisinden sonra gelen cümlelerin ifade ettiği mananın önemine ve büyüklüğüne delalet ettiği için ize’l-müfâce-e ile beraber kullanıldığında kendilerinden sonra gelecek cümlelerin çok önemli ve büyük bir iş olduğu daha da kuvvetli bir surette ifade edilir. وَأَقْرَبَ الْوَعْدِ الْحَقُّ فَأَذًا “Durum şu ki, Söz verilen gerçek (kıyamet) yaklaşınca ansızın inkar edenlerin gözleri donup kalır.”⁸⁵ Zemahşerî bu ayetteki (إذا) nın müfâce-e, (هي) nin zamir-i kıssa olup devamındaki isim cümlesinin de zamiri tefsir ettiğini söylemiştir.⁸⁶ Kur’ân-ı Kerîm’de zamir-i şe’n ve kıssanın ize’l-müfâce-e ile geldiği birçok ayet mevcuttur.⁸⁷

3. Zamir-i şe’n ve kıssa, isim cümlesini tekit eden edatlardan (أَنَّ-إِنَّ) ye bitişik olarak gelir. Kur’ân-ı Kerîm’de zamir-i şe’n ve kıssanın bu edatlara bitişik olarak geldiği ayetlerin sayısı

⁷⁸ Yûsûf, 12/90.

⁷⁹ el-En’âm, 6/54.

⁸⁰ Cürçânî, *Delâilü’l-İcâz*, 317.

⁸¹ Ammâr Ni’met ez-Ziyâdî, “Zamîru’s-se’n fi’l-Kur’âni’l-Kerîm -dirâse nahviyye belâgiyye-”, *Mecelletü Câmiati Kerbelâ el-İlmiyye*, 4/3, Eylül, 2006, 269.

⁸² el-İhlâs, 112/1.

⁸³ Elmalı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, (İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, ts.), 9/6276.

⁸⁴ Abdurrahmân el-Câmî, *Molla Câmi (el-Fevâidü’z-zıyâiyye)*, 273.

⁸⁵ el-Enbiyâ, 21/97.

⁸⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/102.

⁸⁷ el-A’râf, 7/107-108-117; en-Nahl, 16/4; Tâhâ 20/19; el-Enbiyâ, 21/18-97; eş-Şu’arâ, 26/32-33-40.

otuz kadardır.⁸⁸ Bu edatlarla gelen zamir-i şe'n ve kıssayı tefsir eden cümle genellikle şart-cevap üslûbuyla gelmiştir.⁸⁹ *من أجل ذلك كتبنا على بنى إسرائيل أنه من قتل نفساً بغير نفي أو فساد في الأرض فكأنما قتل الناس جميعاً* “Bundan ötürü İsrailoğullarına şunu yazdık: ‘Gerçek şu ki, kim, bir insanı, bir cana kıyması veya yeryüzünde bozgunculuk çıkarması karşılığında olmaksızın (haksız olarak) öldürürse, bütün insanları öldürmüş gibi olur.”⁹⁰ Bu ayette zamir-i şe'n, (أَنَّهُ) deki zamirdir. Zamiri açıklayan cümle de şart-cevap üslûbuyla gelmiştir. Fahreddîn er-Râzî, bu ayette ifade edilen hadisenin büyüklüğünü ve önemini şöyle açıklamıştır:

“Bir insanın haksız yere öldürülmesinin, bütün insanların haksız yere öldürülmesine benzetilmesi, haksız yere kasten öldürme eyleminin ne kadar büyük bir suç ve günah olduğunu açıklamak içindir.”⁹¹ Bu büyük olayın önemine ve vahametine işaret için muhatapların dikkatlerini çekecek şekilde öncelikle kelam zamir-i şe'n ile müphem yapılmış, sonra olayın büyük bir cürüm olduğu şart-cevap üslûbuyla açıklanmıştır.

İbn Âşûr, bu ayetteki zamirin şe'n için olduğunu söyledikten sonra, bu zamirin İsrailoğullarına yazılan şeyin çok büyük ve çok mühim bir emir olduğunu bildirmek için geldiğini söylemiştir. Çünkü haksız yere bir insanın canına kıymak bütün insanları öldürmek gibi büyük günahdır.⁹²

4. Kur'ân-ı Kerîm'de (أَنَّ) ye muttasıl olarak gelen şe'n zamirini açıklayan müfessir cümle bazı ayetlerde her hangi bir edatla kayıtlı olmaksızın salt isim cümlesi ya da fiil cümlesi olarak gelmiştir. *يا موسى إنه انا الله العزيز الحكيم* “Ey Musa, Şu gerçeğe dikkat et! Ben mutlak galip ve hakîm olan Allah'ım.”⁹³ Bu ayette (أَنَّهُ) deki zamir, kendisinden sonra gelen isim cümlesiyle tefsir edilen zamir-i şe'ndir.⁹⁴ Hz. Musa'nın Allah Teâlâ'nın huzurunda bulunmasının büyüklüğü ve önemi kendisine haber verilmek için zamir-i şe'n üslûbuyla gelmiştir. Bu üslûpta, anlamı daha da kuvvetlendirmek için zamir-i şe'n tekit edatı olan “أَنَّ” ye bitişmiş, müfessir cümle de isim cümlesi olarak gelmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'de bu üslûba yer veren ayetlerin sayısı çoktur.⁹⁵ *وَمَنْ يَدْعُ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ لَا بُرْهَانَ لَهُ بِهِ فَإِنَّمَا حِسَابُهُ عِنْدَ رَبِّهِ إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الْكَافِرُونَ* “Kim Allah'la beraber varlığını ispatlayabileceği hiçbir delili bulunmayan başka bir ilaha tapırsa, muhakkak surette onun hesabı Allah katındadır. Hakikat şu ki, kâfirler kurtuluşa eremeyecekler.”⁹⁶ Ebüssuud Efendi (öl. 982/1574) bu ayette (أَنَّهُ) deki zamirin şe'n için geldiğini bildirmiştir.⁹⁷ Allah'a batıl ilahları ortak koşarak kâfir olmanın ne büyük bir kötülük ve ne çirkin bir akıbet olduğunu muhatapların dikkatini çekecek bir şekilde ifade etmek için zamir-i şe'n üslûbu kullanılmıştır. (أَنَّ) ye bitişik şe'n zamirini açıklayan cümle de fiil cümlesi olmuştur.

5. Zamir-i şe'n ve kıssa bazı durumlarda mukadder olarak gelir. İsim cümlesini tekit eden edatlardan (أَنَّ) den şedde alınıp (أَنَّ) kaldığı zaman mukadder bir zamir-i şe'nde amel eder.

⁸⁸ el-Mâide, 5/32-72; el-En'âm, 6/54-135-141; el-A'râf, 7/31-55; et-Tebve, 9/63; Yûnus, 10/17; Yûsuf, 12/23-87-90; en-Nahl, 16/9; el-Hac, 22/4-32-46; el-Mü'minûn, 23/109-1-17; el-Kasas, 28/35-82; er-Rûm, 30/40; Lokmân, 31/16; el-Gâfir, 35/12; eş-Şûrâ, 42/40; Muhammed, 47/19; et-Tegâbun, 64/6; el-Cin, 72/4-19.

⁸⁹ Ammâr Ni'met ez-Ziyâdî, “Zamîru's-Şe'n fi'l-Kur'âni'l-Kerîm, 247.

⁹⁰ el-Mâide, 5/32.

⁹¹ Râzî, *Mefâfihu'l-gayb*, 4/344

⁹² Muhammed et-Tâhir b. Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, (Tûnus: ed-Dâru't-Tûnisiyye li'n-Neşr, 1984), 6/176.

⁹³ en-Neml, 27/9.

⁹⁴ Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/287; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/265; Nâsiriddîn Ebu'l-Hayr Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, (Kahire: Matbaatü Mustafâ el-Bâbî, 1388/1968), 2/171.

⁹⁵ Yûsuf, 12/23; en-Nahl, 16/9; el-Hac, 22/46; el-Mü'minûn, 23/107; el-Kasas, 28/35-82; Lokmân, 31/16; el-Gâfir, 35/12; Muhammed, 47/19.

⁹⁶ el-Mü'minûn, 23/107.

⁹⁷ Ebüssuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 6/154.

Zamir-i şe'n (أَنَّ الْمُخَفَّفَةَ) nin ismi, müfessir cümle de haberi olur.⁹⁸ Bu durumda (أَنَّ الْمُخَفَّفَةَ) ile muzârî fiili nasb eden (أَنَّ الْمَصْدَرِيَّةَ) yi birbirinden ayırt edebilmek için (أَنَّ الْمُخَفَّفَةَ) den sonra gelen fiilin çekimli fiil olması durumunda bu fiilin (لا . س . سوف) gibi edatlarla gelmesi gerekir. Eğer fiil (لَيْسَ . عَسَى) gibi çekimsiz fiillerden olursa söz konusu edatlara ihtiyaç duyulmaz.⁹⁹ أَوْلَمَ يَنْظُرُوا فِي مَلَكُوتِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا خَلَقَ اللَّهُ مِنْ شَيْءٍ وَأَنْ عَسَى أَنْ يَكُونَ قَدِ اقْتَرَبَ أَجَلُهُمْ فَبِأَيِّ حَدِيثٍ بَعْدَهُ يُؤْمِنُونَ "Onlar göklerin ve yerin sınırsız hükümlerine ve nizamına, Allah'ın yarattığı her şeye, ve ecellerinin yaklaşmış olabileceği gerçeğine hiç bakmadılar mı? (Kur'an'dan) başka artık hangi söze inanacaklar?"¹⁰⁰ Zemahşerî, bu ayetteki عَسَى أَنْ يَكُونَ قَدِ اقْتَرَبَ أَجَلُهُمْ cümlesinin başında yer alan (أَنَّ) edatının şeddeli (أَنَّ) den hafifletilmiş olduğunu, isminin mukadder zamir-i şe'n olup, devamında gelen cümlenin haber konumunda olmakla aynı zamanda şe'n zamirini tefsir ettiğini söylemiştir. Zemahşerî, buradaki şe'n zamirinin mukadder gelmesindeki nükteyi de şöyle açıklamıştır:

"Hakikat şu ki, insanların ecelleri ve dünyadan ayrılma zamanları yaklaştığı halde yerde ve göklerde Allah'ın varlığına ve birliğine delalet eden onca delile bakarak ibret almamaları ve iman etmemeleri ne kadar büyük bir kusur ve eksiklik. Onların içinde buldukları durumu kendilerine en etkili şekilde bildirmek için zamir-i şe'n üslûbu kullanılmıştır."¹⁰¹

3. ZAMİR-İ ŞE'N VE ZAMİR-İ KISSANIN MEÂLLERE YANSIMASI

Kur'an-ı Kerîm Arapça olarak indirilmiş olsa da onun hidayeti bütün insanlığa şamildir. Bu itibarla dünya üzerinde Arapça dışında başka dillerle konuşan insanların da Kur'an-ı Kerîm'i okuyarak onun dünya ve ahiret mutluluğuna sevk eden ilahi hikmetlerini öğrenmeye hakları vardır. Bunun için Kur'an-ı Kerîm'in başka dillere çevrilmesinde bir mahzur görülmemiştir. Geçmiş dönemlerde Kur'an'ın Türkçeye çevirileri yapılsa da son yüzyılda çeviri faaliyetleri daha da hız kazanmıştır.¹⁰² Bunun neticesinde üç yüze yakın meâl çalışması yapılmıştır. Günümüzde de artarak devam etmektedir.¹⁰³

Îcâz ve 'icâz üslûbuyla nazil olan Kur'an-ı Kerîm'in bütün üslûp özelliklerini koruyarak başka dillere tercümesi imkansız olsa da manasının meâl olarak başka dillere aktarılması çok önemlidir. Meâl yapılırken asıl metne olabildiğince sadık kalınmalı ve asıl metnin dil özellikleri ve edebî yönleri hedef dildeki meâllere yansıtılmaya çalışılmalıdır. Meâl çalışmalarında ayetlerin dil yapısını göz önüne alırken edebî yönlerini de inceleyerek takdîm, te'hir, mecâz, kinâye, zikir, hazif, gibi dil özelliklerinin de hedef dilin imkanları dahilinde göz önünde bulundurulması gerekir. Kur'an-ı Kerîm'in edebî üslûplarından olan zamir-i şe'n ve kıssanın da meâllere yansıtılması önemli konular arasındadır.

Biz bu çalışmamızda örnek olması açısından beş meâl tercih ettik. Bunlar, Elmalılı Hamdi Yazır'ın *Hak Dini Kur'an Dili* tefsirindeki meâl orijinali,¹⁰⁴ Hasan Basri Çantay'ın *Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm'i*, Halil Altuntaş ve Muzaffer Şahin'in *Kur'an-ı Kerim Meâli*, Salih Akdemir'in hazırladığı *Son Çağrı Kur'an* isimli meâli ve Hasip Asutay'ın hazırladığı *Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli* isimli meâlleridir. Elmalılı ve Çantay'ın meâlleri Cumhuriyet döneminin ilk meâl çalışmaları arasında yer aldığından, Altuntaş ve Şahin'in ortak çalışması olan meâl Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından basıldığından, Akdemir'in

⁹⁸ İbn Hâcib, *Kâfiye*, 57.

⁹⁹ Muhammed Efendi el-Birgivi, *İzhâru'l-esrâr*, (İstanbul: Fazilet neşriyat, 2011) 125-126.

¹⁰⁰ el-A'râf, 7/185.

¹⁰¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/136.

¹⁰² Hikmet Koçyiğit, "Günümüz Türkçe Kur'an Meâlleri Üzerine Bir Tasnif Denemesi," *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37, (Aralık 2017), 83-84.

¹⁰³ Hasan Elik - Muhammed Coşkun, *İndirildiği Dönemin Işığında Kur'an Tefsiri Tevhit Mesajı*, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2016), 15.

¹⁰⁴ Elmalılı'nın tefsirinde yaptığı mealler sonradan pek çok kişi tarafından sadeleştirildiği için biz piyasadaki sadeleştirilmiş mealleri değil, *Hak Dini Kur'an Dili* tefsirindeki mealleri esas aldık.

meâli akademik bir çalışmayı yansıttığından, Asutay'ın meâli ise incelenmeye değer bulunduğundan tercih edilmiştir. Bu çalışma, içerisinde zamir-i şe'n ve kıssa olan bütün ayetleri, karşılaştırmaya imkan vermediğinden meâl karşılaştırmalarında zamir-i şe'n ve kıssanın en çok kullanıldığı üslûplardan birer ayet tercih edildi. Ayetlerin meâlleri verilirken orijinal metinlerindeki imlaya müdahale edilmeden yukarıda belirtilen sıralamaya uyulmuştur.

1. Zamir-i şe'nin herhangi bir edatla kayıtlanamaksızın yalın olarak cümlenin başında bulunduğu üslûbun örneği:

قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ¹⁰⁵

Elmalılı: "De, o: Allah tek bir (ehad) dir."¹⁰⁶

Çantay: "De ki: O Allah'dır, bir tekdir."¹⁰⁷

Altuntaş - Şahin: "De ki: "O, Allah'tır, bir tektir."¹⁰⁸

Akdemir: "De ki: "Allah Birdir;"¹⁰⁹

Asutay: "De ki: O, Allah'tır, tektir."¹¹⁰

Bu ayette (هو) zamirinin merci'i hakkında iki görüş vardır. Taberî (öl. 310/923) gibi sebebi nüzule itibar eden müfessirlere göre, zamirin merci'i müşriklerin "Ey Muhammed! Bize rabbinin soyunu anlat, ondan bize haber ver, Allah'ı bize tarif et, onun mahiyeti nedir?" sorusuna verilen cevap olmasına nazaran Allah Teâlâdır.¹¹¹ Dil bilim ve dirayet ağırlıklı tefsirler bu ayetteki gâib zamirinin merci'inin kendinden önce geçmeyip, kendisinde sonra gelen isim cümlesiyle tefsir edilen zamir-i şe'n olduğu görüşünü tercih etmişlerdir.¹¹²

Ayete verilen meâllere baktığımızda, Elmalılı dışındaki meâllerin, zamirin merci'inin müşrikler tarafından sorulan soruda geçen (Allah Teâlâ) olduğu gözükmektedir. Elmalılı, zamirin kendisinden önce hiçbir şeye raci' olmayan zamir-i şe'n olmasını tercih ederek önce "o:" şeklinde müphem bırakmış, devamındaki "Allah tek bir (ehad) dir." cümlesiyle tefsir cihetini tercih etmiştir. Böylelikle Elmalılı, zamir-i şe'nde ki bu edebî üslûbu meâle yansıtmıştır.¹¹³

2. Zamir-i şe'n ve kıssanın müfâce-e için olan (إِذَا) ile beraber cümlenin başında geldiği üslûbun örneği:

وَاقْتَرِبْ الْوَعْدَ الْحَقِّ فَإِذَا هِيَ شَاخِصَةٌ أَبْصَارُ الَّذِينَ كَفَرُوا يَا وَيْلَنَا قَدْ كُنَّا فِي غَفْلَةٍ مِنْ هَذَا بَلْ كُنَّا ظَالِمِينَ¹¹⁴

Elmalılı: " Hak olan va'd yaklaştığı vakit, o zaman o küfredenlerin derhal gözleri belerecek "eyvah bizlere biz bundan gaflet ettik, hayır, kendimize zulmetmiş olduk" diyecekler."¹¹⁵

Çantay: "Gerçek va'd olan (kıyamet) yaklaştığı vakit, işte o zaman küfür (ve inkâr) edenlerin gözleri hemerip kalacak, "Eyvah bizlere! Doğrusu biz bundan gaflet içindeydik. Hayır, biz zalim kimselerdik" (diyecekler)."¹¹⁶

¹⁰⁵ el-İhlâs, 112/1.

¹⁰⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9/6276.

¹⁰⁷ *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, çev. Hasan Basri Çantay, nşr. Mürşid Çantay (İstanbul: Elif Ofset, 15. Baskı, 1990), 1231.

¹⁰⁸ *Kur'an-ı Kerim Meâli*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 15. Baskı, 2008), 604.

¹⁰⁹ *Son Çağrı Kur'an*, çev. Salih Akdemir, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009), 604.

¹¹⁰ *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, çev. Hasip Asutay, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Matbaası, 2014), 604.

¹¹¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 24/727.

¹¹² Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/299; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/621; Beyzâvî, *Envârû't-tenzil*, 2/171.

¹¹³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9/6273.

¹¹⁴ el-Enbiyâ, 21/97.

¹¹⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/3369.

¹¹⁶ Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, 596.

Altuntaş ve Şahin: “Gerçek v’ad (kıyamet) yaklaşır, bir de bakarsın ki inkâr edenlerin gözleri açılıp donakalmıştır. “Eyyvah bizlere! Doğrusu biz bundan gafildik. Hatta biz zalim kimselermişiz” derler.”¹¹⁷

Akdemir: “İşte o zaman gerçek söz anı (kıyamet vakti) gelip çatmış olacaktır. O gün inkar edenlerin gözleri (görecekları dehşet karşısında) donakalacaktır ve onlar: “Yazıklar olsun bize! Biz bu konuyu gerçekten de hiç umursamamışız; meğer biz kendimize yazık etmişiz!” (diyerek yakaracaklardır.)”¹¹⁸

Asutay: “Ve söz verilen gerçek (kıyamet) yaklaşınca, birden inkâr edenlerin gözleri donakalır; “Yazıklar olsun bize! Biz bundan gaflet içindeydik. Meğer biz zalim kimselermişiz” (derler).”¹¹⁹

Ayetin meâllerine bakıldığında Akdemir’in dışındaki çevirmenlerin (إِذَا) nın müfâce-e için olduğuna vurgu yaptıkları görülür. Elmalılı, “derhal” Çantay, “hemen” Altuntaş - Şahin, “bir de bakarsın” Asutay, “birden” ifadelerini kullanmışlardır. Akdemir ise (إِذَا) edatını zaman bildiren edat olarak değerlendirmiştir. Meâllerin hiçbiri zamir-i kıssayı öne çıkaracak herhangi bir ifade kullanmamıştır. Oysaki bu ayette ifade edilmek istenen durum, kıyamet anındaki dehşetli suretin zihinlerde canlandırılmasını sağlamaktır. Bunun için cümle başında manaca kapalı olan zamir-i kıssa getirilmiş, daha sonra devamındaki cümleyle tefsir edilerek, olayın büyüklüğüne ve önemine vurgu yapılmıştır. Oysaki ayet, “Durum şu ki, söz verilen gerçek (kıyamet) yaklaştığında birden inkâr edenlerin gözleri donup kalacaktır. ‘Yazıklar olsun bize! Biz (kıyametin) geleceğine hiç aldırış etmiyorduk. Kendimize yazık etmişiz.’ (diyerek hayıflanacaklardır.)” şeklinde tercüme edilmiş olsa öncelikle anlamca kapalı olan (هِيَ) kıssa zamiri “Durum şu ki,” ifadesiyle cümle başında dikkat çekici bir şekilde muhatapları uyuracak, hadisenin önemine işaret edecek, devamında gelen cümle de dikkat çekilen durumu açıklama sadedinde bulunacaktır. Ayrıca (إِذَا) nın müfâce-e için olduğu “birden” ifadesiyle vurgulu bir şekilde ifade edilince ayetteki edebî üslûp Türkçeye daha iyi yansıtılmış olacaktır.

3. Zamir-i şe’n ve kıssanın (أَنَّ-إِنَّ) ye bitişik zamir olup, devamındaki müfessir cümlelerin şart - cevap olarak geldiği üslûbun örneği:

Bu ayette (أَنَّ) deki ¹²⁰ أَلَمْ يَعْلَمُوا أَنَّهُ مَنْ يُحَادِدِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَأَنَّ لَهُ نَارَ جَهَنَّمَ خَالِدًا فِيهَا ذَلِكَ أَجْزَأُ الْعَظِيمِ zamir, önceden geçmiş herhangi bir merci’i olmayan zamir-i şe’ndir. Tekit edatı olan (أَنَّ) ile gelmiştir. Devamında zamiri açıklayan cümle de şart-cevap üslûbudur.¹²¹

Elmalılı: “Ya, henüz şunu bilmediler mi? Her kim Allah ve Resulüne yarış etmeğe kalkarsa ona muhakkak Cehennem ateşi var. Ebedâ onda kalmak üzere, işte rüsvalığın büyüğü o”¹²²

Çantay: “Halâ şu hakikati anlamadılar mı ki: Kim Allaha ve Resulüne karşı yan çizerse ona, içinde ebedî kalıcı olmak üzere, cehennem ateşi vardır. Bu (ebedî kalış) ise en büyük rüsvalıktır.”¹²³

Altuntaş - Şahin: “Allah’a ve Resulüne karşı gelen kimseye, içinde ebedî kalacağı cehennem ateşinin olduğunu bilmediler mi? İşte bu, büyük rezilliktir.”¹²⁴

Akdemir: “O halde onlar hâlâ anlamadılar mı ki, kim, Allah’a ve elçisine karşı gelecek olursa (bilsin ki), onun için içinde sürekli kalacağı cehennem ateşi olacaktır.”¹²⁵

¹¹⁷ Altuntaş - Şahin, *Kur’an-ı Kerim Meâli*, 329.

¹¹⁸ Akdemir, *Son Çağrı Kur’an*, 329.

¹¹⁹ Asutay, *Kur’an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli*, 329.

¹²⁰ et-Tevbe 9/63; Ayrıca el-Mâide 5/72. el-En’am 6/54. Yusuf 12/90. ve Tâhâ 20/74. ayetlerin meâllerinde zamir-i şe’nin şart-cevap üslubuyla geldiğine bakılabilir.

¹²¹ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 6/92.

¹²² Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 4/2583.

¹²³ Çantay, *Kur’an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, 287.

¹²⁴ Altuntaş - Şahin, *Kur’an-ı Kerim Meâli*, 196.

Asutay: "(Hâlâ) bilmediler mi ki, kim Allah ve resulüne karşı koyarsa gerçekten onun için, orada ebedî kalacağı cehennem ateşi vardır. İşte büyük rezillik budur."¹²⁶

Bu ayete verilen meâllere baktığımız zaman, Elmalılı'nın "şunu bilmediler mi?" Çantay'ın "şu hakıkatı anlamadılar mı ki" ifadesiyle, zamir-i şe'ni anlamlandırmaya çalıştıkları gözükmemektedir. Ancak, Altuntaş - Şahin, Akdemir ve Asutay, meâllerinde zamir-i şe'nin ifade ettiği edebî üslûbu yansıtamamışlardır. Kanaatimize göre ayet, "Gerçeğin şu olduğunu bilmediler mi: Kim Allah'a ve Resulüne karşı çıkarsa, ona içinde ebedî kalacağı cehennem ateşi vardır. Bu büyük bir rezilliktir." şeklinde tercüme edilse, zamir-i şe'nin karşılığı olabilecek "gerçeğin şu olduğunu bilmediler mi" ifadesi cümlenin başında anlamca kapalı bir şekilde gelip muhatapların dikkatlerini celp edecek, ardında gelen şart-cevap cümlesi de kendisindeki kapalılığı açıklayarak "iþhamdan sonra izah" nüktesi meâle yansıtılmış olacaktır. Ayrıca zamirden sonra gelen cümlenin ifade ettiği mananın büyüklüğüne ve ne kadar korkunç olduğuna da işaret edecektir.

4. Zamir-i şe'n ve kıssanın (أَنَّ-أَنَّ) edatlarıyla gelip müfessir cümlenin salt isim cümlesi ya da fiil cümlesi olarak geldiği üslûbun örneği:

127 Bu ayette (فَأَنَّهَا) da zamir, zamir-i kıssa olup (أَنَّ) ye muttasıl olarak gelmiştir. Kendisini salt fiil cümlesi tefsir etmiştir. Bu ayette zamir-i kıssa cümlenin evvelinde müphem gelerek muhatapları uyarmış, devamındaki cümlenin önemine tembihte bulunarak mananın önemine işaret etmiştir.¹²⁸

Elmalılı: "... zira hakikat budur ki, gözler körelmez ve lâkin sînelerdeki kalbler körelir."¹²⁹

Çantay: "... Fakat hakikat şudur ki (yalnız maddî) gözler kör olmaz, fakat (asıl) sinelerin içindeki kalpler kör olur."¹³⁰

Altuntaş - Şahin: "... Çünkü gerçekte gözler değil, göğüslerdeki kalpler (kalp gözleri) kör olur."¹³¹

Akdemir: "... Gerçek şudur ki, aslında kör olan gözler değildir, göğüslerde bulunan kalplerdir."¹³²

Asutay: "... Gerçek şu ki, gözler kör olmaz fakat (asıl) göğüslerdeki kalpler (kalp gözleri) kör olur."¹³³

Bu meâllere baktığımız zaman, Altuntaş - Şahin meâlinin dışındakilerin zamir-i kıssadaki edebî üslûba riayet ederek tercümeğe yansıttıkları görülmektedir. "Gerçek şudur ki" ya da "hakikat budur ki" ifadeleriyle önce muhatapların dikkatleri çekilerek devamında gelecek cümleye yönlendirmişlerdir. Böylelikle zamir-i kıssadan elde edilmek istenen maksat öne çıkarılmıştır.

134 ذَلِكَ بِأَنَّهُ كَانَتْ تَأْتِيهِمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَعَالُوا أَكْثَرَ يَهُدُونََنَا Zemaşşerî,¹³⁵ Râzî,¹³⁶ Beyzâvî,¹³⁷ Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344)¹³⁸ ve daha birçok müfessir bu ayette (أَنَّ) da zamirin, zamir-i şe'n olduğu kanaatindedir.

¹²⁵ Akdemir, *Son Çağrı Kur'an*, 196.

¹²⁶ Asutay, *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, 196.

¹²⁷ el-Hac, 22/46.

¹²⁸ Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/228; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 16/596; Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 2/164.

¹²⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/3411.

¹³⁰ Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, 608.

¹³¹ Altuntaş - Şahin, *Kur'an-ı Kerim Meâli*, 336.

¹³² Akdemir, *Son Çağrı Kur'an*, 336.

¹³³ Asutay, *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, 336.

¹³⁴ et-Tegâbun, 64/6.

¹³⁵ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 2/414.

¹³⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 10/553.

¹³⁷ Beyzâvî, *Envâr-u't-tenzîl*, 2/480

Elmalılı: “Çünkü onlara Peygamberleri beyyinelerle geliyordu da onlar bizi bir beşer mi yola getirecek? deyip küfür etmişler ve aksine gitmişlerdi...”¹³⁹

Çantay: “Bu, şu hakikat yüzündendir: Peygamberleri onlara apaçık mucizeler getiriyorlardı da onlar ‘Bizi insan mı doğru yola götürecekmış?’ demişlerdi. Bu suretle küfretmişler, arka dönmüşlerdi...”¹⁴⁰

Altuntaş - Şahin: “Bu, kendilerine peygamberleri belgelerle geldiğinde: ‘Bizi doğru yola bir insan mı eriştirecek?’ diyerek inkar edip gerçeğe yüz çevirmelerinden ötürüdür...”¹⁴¹

Akdemir: “Çünkü, elçileri kendilerine apaçık kanıtları getirdiklerinde, onlar: ‘Bir insan mı bizi doğru yola ulaştıracaktır?’ diyerek inkar etmişler ve böylece (gerçekten) yüz çevirmişlerdi...”¹⁴²

Asutay: “Bu (azabı) peygamberlerin, onlara apaçık ayetler getirmeleri ve onlarında ‘bir beşer mi bizi doğru yola iletecekmış?’ deyip inkar etmeleri ve yüz çevirmeleri sebebiyledir.”¹⁴³

Bu ayette önce (ذلك) ism-i işaretiyle bir önceki ayette zikri geçen azaba işaret edildikten sonra, bunun sebebinin peygamberleri ve onların getirdiği hidayeti inkâr edip yüz çevirmelerinden kaynaklandığı açıklanmak için önce zamir-i şe’n ile anlam kapalı hale getirilmiştir. Böylelikle muhatapların dikkati verilecek hükme yönlendirildikten sonra onların hatalı bir yol tuttıklarına tembihle birlikte durumun ciddiyetini ve önemini vurgulamak için zamir-i şe’n kendisinden sonra gelen cümleyle açıklanmıştır.

Ayete verilen meâllere bakıldığında, sadece Çantay’ın bu hususa dikkat ettiği görülmektedir. Diğer meâller zamir-i şe’ne itibar etmeden doğrudan tercüme yoluna gitmişlerdir. Bu ayet, “Durum şu ki, işte bu (azap) peygamberleri kendilerine açık deliller getirdiklerinde onların, ‘bir beşer mi bizi doğru yola ulaştıracak?’ deyip yüz çevirmeleri sebebiyledir.” şeklinde çevrilse zamir-i şe’nin ifade ettiği edebî üslûp tercümeyle daha iyi yansıtılmış olur kanaatindeyiz.

SONUÇ

Her dilde olduğu gibi Arapçada Kur’ân-ı Kerîm’de etkin bir şekilde kullanılan zamirlerin bütün yönleriyle bilinmesi manaya vukufiyet açısından önem arz etmektedir. Zamirler cümle içerisinde açık isimlerin yerinde kullanıldıkları için bazı durumlarda manalarını ve merci’lerini tespit etmek farklı yorumlara sebebiyet vermiştir. Arap dilinde ve Kur’ân’da zamirlerin bütün yönleriyle kullanılması “kelamda asıl olan ihtisardır” sözünün fehvasından da anlaşıldığı gibi lafızları kısaltmaktır. Fakat zamirler sadece lafızları kısaltmak için kullanılmayıp, çoğu kere birçok edebî nükteyi de ifade ederler. Bu itibarla Kur’ân-ı Kerîm’i anlayabilmenin ve ondaki edebî üslûbu idrak edebilmenin en önemli konularından biri de zamirleri bilmektir.

Mütekellim ve muhatap zamirlerinin ifade ettikleri manalar bilindiği için bunlarda herhangi bir anlaşmazlık ve tartışma söz konusu değildir. Fakat üçüncü şahıs zamirlerinin merci’lerini tespit etmek bazı durumlarda güçleştiği için müfessirler arasında bazı zahîrî ihtilaflar ortaya çıkmıştır. Bu itibarla gâib zamirlerinin hangi isme râci’ olduğunu bilmek Kur’ân-ı Kerîm’i anlamada önemli bir yer tutmaktadır. Gâib zamirleri içerisinde gerek kullanım gerekse ifade ettiği manalar açısından zamir-i şe’n ve zamir-i kıssa çok önemli bir yerde durmaktadır. Gâib zamirleri kendilerinden önce geçen lafız ya da manaya rücu’ ederken, zamir-i şe’n ve kıssa her hangi bir isme ya da manaya rücu’ etmeksizin müphem olarak cümlenin başında yer alır. Muhatapların dikkatleri anlatılmak istenen konu üzerine

¹³⁸ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru’l-muhît*, thk. eş-Şeyh Adil Abddülmevcûd - eş-Şeyh Ali Muhammed M’urîd (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1413/1993), 8/274.

¹³⁹ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 7/5019.

¹⁴⁰ Çantay, *Kur’ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, 1051.

¹⁴¹ Altuntaş - Şahin, *Kur’an-ı Kerim Meâli*, 555.

¹⁴² Akdemir, *Son Çağrı Kur’an*, 555.

¹⁴³ Asutay, *Kur’ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli*, 555.

yoğunlaştırıldıktan sonra mütekellimin asıl maksadını oluşturan cümle söylenir. Böylelikle anlatılmak istenen konu önce zamir-i şe'n ve kıssayla kapalı olarak, sonra da devamındaki cümleyle îzah ve tefsir edilerek anlatılır. İşte bu edebî üslûp Kur'ân-ı Kerîm'de doksana yakın ayette kullanılmıştır. Zamir-i şe'n ve kıssanın kullanıldığı ayetler daha çok muhatapları sakındırma, bir şeye teşvik etme, sahip oldukları yanlış inançtan vazgeçirme, tehdit ve nasihat etme, dikkat çekme gibi anlamları ihtiva etmektedir. Bu sebeple zamir-i şe'n ve kıssa çok önemli ve büyük hadiselerin anlatımında kullanılır. Sıradan olayların anlatımında bu zamir türü kullanılmaz. Yine zamir-i şe'n ve kıssanın kullanıldığı ayetlere baktığımız zaman, bu zamirin daha çok (إِن-أَنَّ) gibi manayı kuvvetlendiren tekit edatları ve beklenmedik hadiseleri bildirmekte kullanılan (إِذَا الْمَفْاجِئَةُ) ize'l-müfâce-e ile geldikleri görülür.

Kur'ân-ı Kerîm'in ihtiva ettiği bu edebî üslûbu meâllere yansıtmak, Arapça bilmeyenlerin meâller vasıtasıyla onun îcâz ve i'câzını anlamalarına yardımcı olacaktır. Öyleyse meâl hazırlayan zevâtın zamir-i şe'n üslûbunu hem gramer hem de belâgat yönüyle bilmeleri ve meâl çalışmalarında Türkçenin dil yapısının elverdiği ölçüde meâllere yansıması önem arz etmektedir. Sınırlı sayıdaki meâllerde incelediğimiz bazı ayetlerin Türkçe karşılıklarına baktığımız zaman özellikle Çantay'ın mümkün olduğunca zamir-i şe'n ve kıssayı meâline yansıttığını gördük. Yazır ve Asutay, bazı ayetlerde söz konusu üslûbu meâllerine yansıtırsalar da bazı ayetlerde bu zamiri görmezlikten gelmişlerdir. Zamir-i şe'n ve kıssa üslûbuna meâllerinde en az yer verenler, Altuntaş ve Şahin ile Akdemir'in olduğunu gördük.

Esasen huruf-u mukattaa, yemin gibi muhatabın dikkatini teksif etmeye yönelik kullanılan üslûba benzemesi yönüyle zamir-i şe'n ve kıssaya meâllerde hakkının verilmesi kaçınılmazdır. Bu nedenle bizim teklifimiz, zamir-i şe'ni ve kıssayı meâllerde vurgulamak için "Durum şu ki, Şunu bilin!, Bilin ki, Bakın! Dikkat! Dikkat edin!" gibi Türkçe karşılıkların kullanılmasıdır.

Bu çalışmamızda ifade ettiğimiz gibi zamir-i şe'n ve kıssa üslûbu gerek gramer gerekse belâgat olarak çok önemli manalar ve nükteler içermektedir. Bu manaların meâllere yansıtılmaması önemli problemler arasında yer almaktadır. Bundan sonra yapılacak meâl ve tercüme çalışmalarında bu konunun göz önünde bulundurulması Kur'ân-ı Kerîm'in daha iyi anlaşılmasına katkı sunacağı kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

- Akşit, Eyüp. "Kur'ân-ı Kerîm'in Bazı Ayetlerinde Zamir Gelmesi Gereken Yerde İsmi Getirilmesi ve Bunun Nedenleri". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* /48 (Aralık 2018), 43-76.
- Âlûsî, Ebu'l-Fadl Şihâbüddîn es-Seyyid Mahmûd. *Rûhu'l-me'ânî*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, ts.
- Asutay, M. Mücahit. *Kavram Atlası Arapça I*. ed. Bülent Akot. Ankara: Gazi Kitabevi, 2020.
- Beyzâvî, Nâsuriddîn Ebu'l-Hayr Abdullah b. Ömer. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. 2 Cilt. Kahire: Matbaatü Mustafâ el-Bâbî, 1388/1968.
- Birgîvî, Muhammed Efendi. *İzhârü'l-esrâr*. İstanbul: Fazilet Neşriyat, 2011.
- Cürcânî, Abdülkâhir Abdurrahmân b. Muhammed. *Delâilü'l-îcâz*. thk. Mahmûd Muhammed Şâkir. Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî. 1375/1984.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasen es-Seyyid eş-Şerîf. *et-Ta'rifât*. Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1985.
- Ebû Hayyân el-Endelüsî, Muhammed b. Yûsuf b. Alî. *İrtişâfu'd-darab min lisâni'l-arab*. thk. Receb Osman Muhammed. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1998.
- Ebû Hayyân el-Endelüsî, Muhammed b. Yûsuf b. Alî. *el-Bahru'l-muhîr*, 8 Cilt. thk. eş-Şeyh Adil Abdülmevcûd - eş-Şeyh Ali Muhammed M'urid. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1413/1993.
- Ebüsuud, Muhammed b. Muhammed el-İmadî. *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kur'ân-i'l-Kerîm*. 9 Cilt. Kahire: Dâru'l-Mushaf, ts.
- Elik, Hasan - Coşkun, Muhammed. *İndirildiği Dönemin Işığında Kur'an Tefsiri Tevhit Mesajı*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2016.
- Esved, Hüseyin. "Zamîru's-Şe'n fi'l-lügati'l-arabiyye". *Nüşa* 14/38, (2014/1), 99-131.

- Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd. *Me'âni'l-Kur'ân*. 3 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1403/1983.
- Firûzâbâdî, Muhammed b. Yakûb. *el-Kamûsu'l-muhît*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2008.
- İbn Aşûr, Muhammed et- Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tûnus: ed-Dâru't-Tûnisiyye li'n-Neşr, 1984.
- İbnü'l-Hâcib, Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer. *Kâfiye*. İstanbul: Fazilet Neşriyat, 2011.
- İbn Hişâm el-Ensârî, Cemâluddîn Ebû Muhammed Abdullah b. Yusuf. *Şerhu şuzûri'z-zeheb, fi ma'rifeti kelami'l-Arab*. thk. Muhammed Ebû Fadl Aşûr. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2001.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. el-Ensârî. *Lisânu'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- Kâsım, Abdulhakîm b. Abdullah b. Abdurrahmân. *'Avdu'd-zamîr ve eseruhû fi't-tefsîr*. (Doktora Tezi, Melik Suud Üniversitesi, Suudi Arabistan, 1430.
- Kazvîni, Celâlüddîn Ebu'l-Meâlî Muhammed el-Hatîb. *Telhîsü'l-miftâh*. İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, ts.
- Koçyiğit, Hikmet. "Günümüz Türkçe Kur'an Meâlleri Üzerine Bir Tasnif Denemesi," *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 (Aralık 2017), 79-121.
- Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*. çev. Hasan Basri Çantay. nşr. Mürşid Çantay. İstanbul: Elif Ofset, 15. Baskı, 1990.
- Kur'an-ı Kerim Meâli*. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 15. Basım, 2008.
- Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*. çev. Hasip Asutay. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Matbaası, 1. Basım, 2014.
- Molla Camî, Nüreddîn Abdurrahmân. *Molla Câmî (el-Fevâidü'z-zıyâiyye)*. İstanbul: Salah Bilici Kitabevi, ts.
- Mustafâ, İbrâhîm vd.. *el-Mu'cemü'l-vasît*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1406/1986.
- Nâdirî, Muhammed Es'ad. *Nahvu'l-lügatü'l-Arabiyye*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1997.
- Radıyyüddîn, Necmü'l-Eimme Muhammed b. el-Hasen. *Şerhu'r-Radî li Kâfiyeti İbni'l-Hâcib*. 2 Cilt. thk. Yahya Beşîr Mısıri. Suudi Arabistan: Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1417/1996.
- Rağîb, el-İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed. *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2010.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtihu'l-gayb*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1413/1997.
- Sekkâki, Ebû Ya'kub Yûsuf. *Miftâhu'l-'ulûm*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2000.
- Sîbeveyhi, Ebû Bîsr Amr b. Osmân b. Kanber. *el-Kitâb. (Kitâbu Sîbeveyh)*. 4 Cilt. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. Kahire: Mektebetü'l-Hânci. 1408/1988.
- Son Çağrı Kur'an*. çev. Akdemir, Salih. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman. *Hem'ul-hevâmi' fi şerhi Cem'il-Cevâmi'*. thk. Ahmed Şemsuddîn. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1998.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân. *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. 4 Cilt. thk. Ahmed b. Ali. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *Fethu'l-kadîr*. 5 Cilt. thk. Abdurrahmân Umeyra, İskenderiye: Dâru'l-Vefâ, ts.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000.
- Uşmûnî, Nürüddîn. *Şerhu'l-Uşmûnî alâ Elfiyye-i İbn Mâlik*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. Mısır: Matbaatü Mustafâ el-Bâbî, 1929.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, ts.
- Zemahşeri, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf an hakâiki gavâmidit-tenzil*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 2006/1427.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Mufassal fi ilmi'l-arabiyye*. thk. Fahr Salih Kadâre. Amman: Dâru Ammâr, 1425/2004.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedruddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdullâh. *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. 4 Cilt. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm. Kahire: Mektebetü Dâri't-Turâs, ts.
- Ziyâdî, Ammâr Nîmet. "Zamîru's-se'n fi'l-Kur'âni'l-Kerîm -dirâse nahviyye belâgiyye-". *Mecelletü Câmîati Kerbelâ el-İlmiyye* 4/3 (2006), 237-275.